

Dr hab. Andrzej Wojtaszak, prof. USz
Instytut Nauki Polityce i Bezpieczeństwie
Uniwersytet Szczeciński
andrzej.wojtaszak@usz.edu.pl

Recenzja

rozprawy doktorskiej Pana mgr Tomasza Burdzika pt. *Pancasila jako indonezyjska ideologia narodowa*, Opole 2023, ss. 230, napisanej pod kierunkiem dr hab. Włodzimierza Juliana Korab-Karpowicza, prof. UO

Podstawa opracowania recenzji

Podstawą opracowania niniejszej recenzji jest pismo Przewodniczącego Rady Naukowej Uniwersytetu Opolskiego prof. UO dr hab. Dariusza Walenciaka z dnia 23 listopada 2023 r. zgodnie z przepisami art. 190 ust. 2-5 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. *Prawo o szkolnictwie wyższym w sprawie* (tekst jedn. Dz. U z 2022 r., poz. 574 z późn. zm.), powierzenia mi obowiązków recenzenta rozprawy doktorskiej Pana mgr Tomasza Burdzika pt. *Pancasila jako indonezyjska ideologia narodowa*, zgodnie z uchwałą Rady Naukowej Uniwersytetu Opolskiego z dnia 23 listopada 2023 r.

Uwagi ogólne

Indonezja jest państwem stosunkowo młodym, które ogłosiło niepodległość po II wojnie światowej w dniu 17 sierpnia 1945 r. (a faktycznie 27 grudnia 1949 r., po konferencji w Hadze, kiedy to Holendrzy uznają niepodległość Stanów Zjednoczonych Indonezji). Szukając własnej drogi rozwoju narodowego, twórcy ideologii starali się stworzyć filozofię narodową. Podstawą dla powstania *dasar negara* (ideologii narodowej) stały się prace Komitetu Badawczego ds. Przygotowania Niepodległości (*Badan Penyelidikan Usaha Persiapan Kemerdekaan*) w dniach 28 maja – 17 lipca 1945 r. a powstała wówczas ideologia Pancasila (pańca (pięć) i siła (zasada) - *pięć zasad*) i Konstytucja z 1945 r. (której Pancasila stanowi preambułę) stały się podstawą dla funkcjonowania unitarnego państwa. Indonezja, to państwo zamieszkałe przez ponad 275 milionów mieszkańców¹, z czego Jawajczycy to 40,1%, Sundajczycy - 15,1%, Mandurowie -3%, Minangkabu -2,7%, Batawi - 2,9%, Bugisi - 2, 7%,

¹ Por. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/indonesia/#people-and-society>, dostęp: 20.12. 2023 r.

Banten - 2,0%, Bandzarowie 1,0% i inni (29,9%). Razem około 1128 grup etnicznych² 87,2 procent mieszkańców stanowią muzułmanie w 99,0% - odłamu sunnickiego. Swoją odmienność religijną zgłasza również: około 10% chrześcijan (7% ludności deklaruje się jako protestanci, 2,9% katolicy), 1,7% - to hindusi, ponad 1% to pozostałe wyznania (w tym buddyści) a 0,4% nie określa się wyznaniowo. Indonezja dzięki ideologii narodowej Pancasila była w stanie stwarzać warunki jednoczące heterogeniczność narodu indonezyjskiego i pomimo różnic i podziałów rasowych, religijnych, kulturowych czy językowych sprzyjała jednoczeniu społeczeństwa. Stała się fundamentem jego funkcjonowania, który akceptują Indonezyjczycy.

Ocena struktury pracy

Na wstępie pragnę pogratulować Doktorantowi wyboru tematu pracy, który należy do grupy „tematów trudnych”. Praca mgr Tomasza Burdzika, pt. *Pancasila jako indonezyjska ideologia narodowa* jest pracą ważną, wpisującą się w nurt badań nad rozwojem ideologii narodowych. W znaczny sposób wypełnia lukę w polskich studiach nad myślą polityczną tego regionu świata.

Rozprawa doktorska liczy 230 stron i składa się ze wstępu (ss.5-11), sześciu rozdziałów z (ss.11 – 194), wniosków (ss. 195-202) i bibliografii (ss. 203-230). Zdaniem autora recenzji temat pracy jest zgodny z treści pracy i poszczególnymi jej rozdziałami. Warto jednak zwrócić uwagę, że kwestie metodologiczne Doktorant umieścił we *Wstępie* pracy a ze względu na złożoność problemu powinny zadaniem recenzenta stanowić odrębny rozdział rozprawy doktorskiej.

Metodologia pracy

Określony we wstępie pracy cel naukowy: „określenie i analiza indonezyjskiej doktryny narodowej, jaką jest Pancasila – od momentu jej powstania w 1945 roku, po okres rządów Starego i Nowego porządku, aż po kondycje ideologii Pancasila we współczesnej, demokratycznej Indonezji w chwili obecnej, w czasach rządów prezydentury Joko „Jokowi” Widodo” (s. 5), należy uznać za prawidłowy. Autor słusznie zwraca uwagę na zmienność jej interpretacji wynikającą od okresu rządów.

W pracy postawiono dwie główne hipotezy:

„1. Interpretacja ideologii Pancasila ulegała ewolucji w zależności od panującego okresy rządów.

² *Joint Stakeholders' Submission on The Situation of Human Rights of Indigenous Peoples in Indonesia*, 2017, https://www.aman.or.id/wp-content/uploads/2016/09/INDONESIA_AMAN_AIPP_UPR_3rdCycle.pdf (dostęp 02.01.2024).

2. Pancasila po upadku wieloletnich rządów generała Suharto, a co za tym idzie, od zmiany na demokratycznej (? – A.W.- demokratyczną) formy ustroju, uległa osłabieniu, czego dowodem jest postępująca islamizacja indonezyjskiej przestrzeni publicznej” (s.5-6). We wnioskach (na s. 195) druga z hipotez występuje jako teza (!).

Dla potwierdzenia hipotez mgr Burdzik postawił sześć pytań badawczych. W pracy doktorskiej przyjęto metodę (podejście) konstruktywizmu, co pozwoliło Doktorantowi na odniesienie się do problemów podejmowanych w pracy, tj. walka o władzę w Indonezji, znaczenia ideologii, religii oraz samego funkcjonowania Pancasila³. Autor odwołuje się także do analizy źródeł historycznych. Wydaje się jednak, że w pracy zastosowano i inne metody politologiczne jak np. metoda historyczna czy porównawcza. Co nie znalazło się jednak w pracy doktorskiej w odrębnym opisie naukowym.

Ocena merytoryczna rozprawy

Rozdział pierwszy pracy, pt. *Ideologia narodowa jako kategoria teoretyczna i zjawisko* (ss. 12-37), poświęcony został studiom nad genezą narodu, co stanowi punkt wyjścia do samego pojęcia narodu. Analiza związana jest z dyskursem wokół podejścia do nacjonalizmu z perspektywy prymordializmu i modernizmu, ze zwróceniem uwagi na koncepcje Anthony D. Smitha dotyczące etnosymbolizmu (zwracając uwagę na to, że narody a przynajmniej ich początki są przednowoczesne – „rozwinęte grupy etniczne” oparte na wcześniejszych tożsamościach kulturowych wspólnot etnicznych lub etnosów, więziach pierwotnych), narody poprzedzają ideologię nacjonalizmu i powstanie państw narodowych. Koncepcje konstruktywistyczne, opozycyjne w stosunku do etnosymbolizmu znalazły się (co już wskazano) we *Wstępie* pracy. Narody są tworzone przez elity i instytucje z których najsilniejsze jest państwo. Doktorant podejmuje problem refleksji nad ideologią narodową z perspektywy tworzenia ideologii państwowej. Przy czym nacjonalizm jest postrzegany jako ideologia, w której zbiór idei skupia się na zachowaniu państwa narodowego. Brak pełnej homogeniczności prowadzi do pojawienia się polityki budowania narodu, poprzez np. wdrażanie jednego języka narodowego, religii, obchodów określonych świąt wspólnych dla tworzonej wspólnoty. Sam nacjonalizm zmienia się wraz ze zmianami grup rządzących. W

³ Warto zacytować opinie na temat konstruktywizmu autorstwa Michała Łuczewskiego, według której „narody jako realne wspólnoty nie istnieją, istnieje tylko dyskurs narodowy produkowany przez elity i instytucje, z których najsilniejsze jest państwo”. M. Łuczewski, *Socjologia narodu w kryzysie. Krytyczne wprowadzenie*, „Studia Socjologiczne” 2010, nr 4 (199), s. 10.

kontekście ideologicznym, jest to czyjs obraz świata a ideologia daje podstawy legitymizacji działań politycznych. Sama ideologia wyjaśnia i ocenia warunki społeczne, pozwala jednostką zrozumieć ich miejsce w społeczeństwie, dostarcza program do działań społecznych i politycznych. Dla przywódców nacjonalistycznych częstym argumentem jest religia, pozwalająca jednoczyć wspólnotę narodową, ma wpływ na definiowanie tożsamości. Ważnym problemem jest również upolitycznianie religii.

Oczywistym jest, co dostrzega Doktorant, że wielki problemem były działania zwolenników głównej religii Indonezji – islamu: cyt.: „Islam i dynamika polityczna od dawna były zaangażowane w kształtowanie historii i zmian ideologicznego krajobrazu polityki indonezyjskiej, począwszy od ery Starego Porządku (*Orde Lama*), poprzez transformację polityczną reżimu Nowego Porządku (*Orde Baru*), aż po erę demokratycznych reform w 1998 roku” (s. 33). Zmierzano do uczynienia z islamu religii państwowej. Wprowadzenie przez prezydenta Sukarno zasad Pancasila oznaczało wskazanie właściwych fundamentów państwa opartego na świeckim nacjonalizmie oznaczało uznanie istnienia pluralizmu religijnego – „Jedność w różnorodności” (*Bhinneka Tunggal Ika*). Przyjęcie Pancasila związane było z ograniczeniami rozszerzającej swoje wpływy Komunistycznej Partii Indonezji (*Partai Komunis Indonesia*). Po zmianie politycznej w 1966 r. (podpisany przez Sukarno dokument - *Supersemar*) nowy prezydent Suharto doprowadził do destabilizacji tradycyjnej ideologii Pancasila, poprzez podżeganie armii i organizacji islamskich do rozpoczęcia krwawej przemocy przeciwko komunistom. Prowadząc własną „grę polityczną”, początkowo wzmacniając rolę armii (militaryzacja) w ostateczności dążąc do sekularyzacji Indonezji (osłabianie islamistów).

W rozdziale drugim pt. *Pancasila – geneza i okoliczności powstania* (ss. 38-65), Doktorant przedstawił rozważania dotyczące samego powstania ideologii jej pięciu powiązanych z sobą zasad oraz znaczenia ideologii narodowej Indonezji: jedność narodowa (*Kegangsaan Indonesia*), oparta na konieczności państwa narodowego (*Satu Nationale Staat*), którego obywatele mieli wizję i tożsamość indonezyjską; internacjonalizacja i człowieczeństwo (*Internasionalisme/Peri-kemanusiaan*), zakładają sprzeciw wobec szowinizmu oraz dążenie do jedności i braterstwa całego świata; demokracji, poprzez konsensus (*mufakat*) i konsultacje (*musyawarah*) – ograniczając wewnętrzne konflikty między grupami większościowymi i mniejszościowymi oraz realizując zasady sprawiedliwości społecznej (*Kesejahteraan Sosial*) w społeczeństwie zróżnicowanym etnicznie oraz zapobieganie konfliktom na tle ekonomicznym.

Wprowadzając zasadę wiary w jednego Boga (*Ketuhanan Yang Maha Esa*), co wykluczało w Indonezji istnienie państwa islamskiego. Do Konstytucji 1945 r. (preambuła) starano się wprowadzić zasady Katy Dżakarty (*Piagam Jakarta*), zostawiając jedynie „wiarę w jednego najwyższego Boga). Punkt ten stał się pierwszą zasadą. Autor rozprawy doktorskiej, słusznie wskazuje na różne oceny i sprzeczności zgłaszane przez badaczy problemu (Van der Kroefa i Eka Darmaputera) -interpretacja europejska i indonezyjska, (s.42). Wskazując początki powstania Pancasila jako podstaw ideologii narodowej (*dasar negara*) Indonezji. Do grupy twórców ideologii obok Sukarno należeli, m.in.: Raden Supomo (badacz indonezyjskiego prawa zwyczajowego), który stworzył podstawy polityczne i filozoficzne (s. 57-60); Muhammad Hatta, twórca koncepcji ekonomicznych (widoczne w Konstytucji z 1945 r.) zwolennik ruchu spółdzielczego oraz Muhammad Yamin (s. 39). Pancasila stała się koncepcją narodowej ideologii, została włączona do Konstytucji z 1945 r.

Rozdział III, pt. *Ewolucja Pancasila: Orde Lama* (s. 66-96).

Okres Starego Porządku obejmował także czas Ery Demokracji Kierowanej (*Demokrasi Terpimpin*), kiedy to po upadku ery parlamentarnej do 1966 r. Sukarno starał się wprowadzać w życie zasady Pancasila. W 1959 r. Sukarno przedstawił Manifest Polityczny, domagając się powrotu do zasad stworzonych przez twórców ideologii. Stworzono Grupy Przedstawicielskie (*Golongan Karya*), gwarantującej, zdaniem Sukarno realizację nowej formy rządu. W 1960 r. na Kongresie Młodzieży w Bandungu Sukarno wprowadzono w życie zasadnicze zmiany, tj. socjalizm w stylu indonezyjskim: demokracja kierowana, gospodarka kierowana i charakter narodowy -USDEK (Główne Wytyczne Polityki Narodowej). Rząd rozwiązał Zgromadzenie Konstytucyjne a państwo utraciło charakter demokracji parlamentarnej. Sukarno odrzucał ideę systemu parlamentarnego i mechanizm partyjny. Delegalizowano dwie partie Masyumi i Permesta (za wspieranie rebelii Rewolucyjnego Rządu Republiki Indonezji -PRRI, na Sumatrze). Wszystkie partie miały się zobowiązać do lojalności wobec Pancasila oraz ogólnoindonezyjskiego i narodowego charakteru państwa, co oznaczał zakaz funkcjonowania innych ideologii. Do życia powołano Gabinet *Gotong Royong*, zastępując istniejący Parlament. W 1957 r. powołano Radę Narodową (*Dewan Nasional*). Była to realizacja wspólnotowej *Konsepsi* Sukarno. Rację ma Doktorant, podkreślając: „Analizując utworzenie *Golongan Karya* można być zdania, że Sukarno chciał ustanowić rządy autorytarne oparte na jego osobistym przywództwie. Jego strategia polegała na stworzeniu instytucji politycznej, którą mógłby kierować” (s.86). Rozpoczęła się indoktrynacja narodu (Manipol/USDEK), zakazano

swobodnej interpretacji Pancasila. Przedstawicielstwa ludowe zastępowały partie polityczne. Zakazano ideologii religijnych, komunistycznych i socjalistycznych

W 1960 r. pojawił się „Nasakom” (akronim od NASionalisme, Agama, KOMunisme). Trzy partie: Partia Nacjonalistyczna, Partia Islamska i Partia Komunistyczna miały decydować o stabilności politycznej Indonezji. Koncepcja ta nie została poparta przez armię, która uznała Nasakom za odstępstwo od Kierowania Demokracją, traktując ją jako alternatywę dla Pancasila. W dniu 30 września 1965 r. doszło do „kontrowersyjnego” komunistycznego zamachu stanu. Armia dokonała szybkich czystek, przejmując władzę w państwie na której czele stanął generał porucznik Suharto.

Rozdział IV pracy doktorskiej, pt. *Ewolucja Pancasila: Orde Baru* (s. 99-125)

Upadek Sukarno oznaczał przejście władzy przez wojsko, które stało się decydującym w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Nowy przywódca wprowadził silniejszą kontrolę społeczeństwa. Nowy Porządek przyjął zasadę idee oczyszczenia Pancasila i Konstytucji z 1945 r. Suharto opowiadał się za odbudową gospodarki narodowej i wprowadzaniem w życie swojej wersji zasad Pancasila i Konstytucji z 1945 r. – ideologicznych podstaw ustrojowych. W konsekwencji wykorzystywał Pancasila jako narzędzie powstrzymujące i eliminujące przeciwników (komunizm i islam). Wprowadzono indoktrynację społeczeństwa poprzez powszechny Kurs Realizacji Wytycznych Pancasila (*Pedoman Penghayatan dan Pengamalan Pancasila*, „Przewodnik do realizacji i wprowadzania Pancasila” -P4). Suharto zwrócił się do „Komitetu Pięciu” (*Panita Lima*), 4 ojców założycieli (Muhammad Hatta, Ahmad Soebardjo, Alexander Andries Maramis, A.G. Pinggolidjo oraz byłego ministra spraw zagranicznych (Indonezyjska Partia Narodowa- PNI) Sunario z prośbą o egzegezę Pancasila. Komitet przygotował Analizę Pancasila (*Uraian Pancasila*), która nie znalazła uznania Suharno. W tej sytuacji rząd wydał dekret, który przedstawiał genezę i formułę Pancasila, zakazując innych interpretacji a przeciwnicy mogli być oskarżani o przestępstwo przewrotu. Podjęto próbę wychowania nowych obywateli (*Manusia Manipol*) odrzucano zasadę indywidualnych decyzji religijnych, zwłaszcza ateizmu. Armia stawała się strażnikiem Pancasila. Suharno zaczął wdrażać zasady Pancasila w codziennym życiu. Powstał stosowny podręcznik oparty o politykę edukacyjną. Dla głębszej indoktrynacji społeczeństwa napisano ośmiostronicowy przewodnik P4 *Pancakarsa* oraz PMP dla młodzieży szkolnej. Do życia powołano organ nadzorczy ds. Wdrażania Przewodnika Realizacji i Wdrażania Pancasila – BP-7. „Pięć Zasad” wyposażono w szczegółowe normy, co budziło skojarzenia z „Czerwoną Książeczką” Mao Tzedonga.

Rozdział V: *Pancasila a islam w czasach Starego i Nowego Porządku* (s. 126-165). Mgr Tomasz Burdzik dostrzega podobieństwa w rządach Sukarno i Suharto. Obaj obawiali się partii politycznych związane z islamem, jako wyraźnych pretendentów do władzy, mogących podważyć podstawy nacjonalizmu państwowego w Indonezji. Z kolei islamscy aktywiści polityczni i zwolennicy islamu patrzyli podejrzliwie na ideologię Pancasila. Sukarno był uzależniony od jednej frakcji ideologicznej – komunistów. Ideologia Pancasila (zasada wiary w jednego Boga) była wykorzystana przez Suharto do walki z komunistami. Rząd Nowego Porządku wykorzystał również Pancasila do wprowadzania zasad ideologii sekularyzmu i walki z rosnącą pozycją zwolenników islamu. W momencie pogorszenia relacji Suharto z wojskiem (koniec lat 80. XX w.) rozpoczęto odpolitycznianie islamu (strategia tworzenia sojuszy). Próba rozgrywania polityków islamskich zakończyła się fiaskiem. Nastąpiło odrodzenie islamu jako siły politycznej. Wzrost znaczenia islamu i kryzys gospodarczy, spowodował reakcje przeciwko Suharno zwłaszcza zwolenników liberalnej demokracji a krwawe starcie ze studentami w Trisakti skutkowało upadkiem jego rządów. Działania *Reformasów* doprowadziły do jego ustąpienia. Nowy prezydent Habibbi doprowadził do szybkiej demokratyzacji i transformacji. Jego następcą prezydent Wahida uchylił zakaz dla idei marksistowsko-leninowskiej, co niezbyt korzystnie przyjęto w Indonezji. Nastąpiło będące efektem decentralizacji państwa duże ożywienie regionalne oraz grup etnicznych, co doprowadziło (1999 r.) do powstania niepodległego Timoru Wschodniego oraz uzyskania autonomii administracyjnej przez Aceh (2001). Dochodziło również do otwartych konfliktów na tle religijnym. Porozumienia Ciganjur [Abdurrahman Wahid, Megawati Sukarnoputeri i sułtan Hamenguku Buwono X] (11 listopada 1998 r.) było odebrane jako ruch *status quo* zwrócony przeciwko liberalizacji. Duże znaczenia miał wybuch wojny z terroryzmem po ataku na WTC w dniu 11 września 2001 r. Rodziły się antyamerykańskie reakcje, także w Indonezji. Prezydent Megawati **Sukarnoputeri** nie podjęła krytyki radykalnych islamistów. Z kolei kolejny prezydent Susilo Bambang Yudhhoynge (2004 r.) był kontynuatorem tego kierunku. Wzrost sił islamskich zagrażał dalszemu wpływowi na społeczeństwo ideologii Pancasila.

Rozdział VI. *Współczesna kondycja Pancasila jako ideologii narodowej* (s.166-193).

Dla większości społeczeństwa Indonezji Pancasila jest sednem indonezyjskiej państwowości, narodową ideologią państwa. Atak na tę ideologię stanowi egzystencjalne zagrożenie i może prowadzić do otwartego konfliktu i dalszych podziałów o charakterze etniczno-religijnym. Dla islamistów Pancasila stanowi poważną przeszkodę dla wprowadzenia

szariatu. Po upadku Suharno Indonezyjczycy wprowadzili rządy prawa. Chcący przywrócić pozycję Pancasila prezydent Yodhoyono powrócił do używania terminu „Demokracja Pancasila” na określenie systemu rządów w państwie. Zwiększyła się jednak siła partii islamskich (PKS i PPP) a państwo miało odgrywać bardziej aktywną rolę w egzekwowaniu islamskiej moralności. Sam ruch islamski nie był jednak jednolity, co w konsekwencji prowadziło do wzrostu konfliktów i utrudniało dążenia islamistów do wprowadzenia idei państwa teistycznego. Zmianę w Indonezji widać w działaniach prezydenta Joko Widodo (2014), który utworzył *Perppu Ormas* organizację umożliwiającą ściganie fundamentalizmu islamskiego oraz wprowadził rozporządzenie o rozwiązaniu organizacji masowych - zwłaszcza promujących komunizm lub ideologie sprzeczne z Pancasila. Podjęto również kroki (powstanie UKPIP) na rzecz odrodzenia Pancasila (2017). Pancasila nie jest obecnie ideologią przymusu, ale wyrazem różnorodności interesów społecznych i politycznych. Jedynym wymogiem jest poszanowanie pięciu zasad Pancasila. Ideologia państwa uderza w mniejszościowe odłamy islamu, ateistów i nieisteistyczne społeczności (s.193). Wpływy ideologii Pancasila poszerzają możliwości pluralizmu politycznego oraz tolerancji. Odrzucenie tych zasad może oznaczać pogłębienie radykalizacji religijnej ze strony islamu.

Uwagi bibliograficzne i techniczne

W pracy możemy zauważyć kilka błędów gramatycznych i interpunkcyjnych oraz pewne niestaranne zapisy:

s. 6: „Pancasila po upadku wieloletnich rządów generała Suharto, a co za tym idzie, od zmiany na demokratycznej formy ustroju, uległa osłabieniu, czego dowodem jest postępująca islamizacja indonezyjskiej przestrzeni publicznej”. (może: „na demokratyczną formę ustroju...”(?))

s. 6: „Literatura naukowa na temat ideologii Pancasila – jak i też studiów indonezyjskich w szerszym kontekście – nie jest w Polsce jest bogata” – zdanie niezrozumiałe;

s.7: „Prezentowana rozprawa doktorska praca może wnieść duży wkład ...”- albo..., albo...;

s.49: „W ten sposób Sukarno rozpoczął konflikt przeciwko Malezji, próbując próbował usprawiedliwić...;

s.67: „Holendia” zamiast „Holandia”

s.69: zlepek dwóch wyrazów „Republika Indonezjiustanowiła”;

s. 78: zlepek dwóch wyrazów „islamskaNU”;

- s.98: zlepek dwóch wyrazów „samSukarno”;
- s.101: niezrozumiałe „religie cwyjaśniają”;
- s.114: niezrozumiałe: „rząd t wczesnych”;
- s. 122: niezrozumiałe „począwszy od dzieci aż po studentów. rolników”;
- s. 168 - niezrozumiały zapis „pluralizmu teoretyczno-meteorologicz-nego”;
- s.169: zlepek dwóch wyrazów „wdemokracji”;
- s.188: błędny zapis „Pancasila”.

Kilka przypadków braku kropek na końcu zdania (np. s 50, 59, 135, 147,149, 172).

W przypadku podjęcia prac wydawniczych nad prezentowaną dysertacją warto byłoby zastosować „Słownik nazw własnych oraz terminów i akronimów występujących w pracy”. Przy takiej ilości podwójnych zapisów łatwo bowiem czytelnikowi się pogubić. Z czym i sam Doktorant ma drobne kłopoty, np. s. 101- najpierw skrót P4 a w następnym zdaniu jego wyjaśnienie czy s. 112 – raz używany termin Nowy Porządek a cztery wersy dalej Nowego Ładu oraz s. 130 – wyjaśnienie terminu *Golkar* po 10 wersach tekstu (to jedynie wybrane przykłady wskazujące na konieczność znalezienia innych rozwiązań).

Bibliografia

Bibliografia (ss. 203 -230) nie ma formalnie klasycznego podziału, lecz jest spisem wszystkich materiałów wykorzystanych w pracy (około 380 pozycji bibliograficznych). W pracy nie omówiono również szerzej wykorzystywanej literatury i materiałów badawczych. Bez wątpienia dużą zasługą Doktoranta jest wzięcie pod uwagę rezultatów pobytów badawczych oraz kontaktów z innymi naukowcami z różnych ośrodków naukowych (m. in. Uniwersytet Kopenhaski, Universitas Islam Negeri Ar-Raniry Banda Aceh, Universitas Airlangga, Universitas Muhammadiyah Malanga). Dziwi również (szanując wybór Doktoranta) odwołanie w przypadku polskich opracowań jedynie do artykułu Marty Gołąb (*Święte muzeum Pancasila. Muzeum martyrologiczne budujące tożsamość narodu indonezyjskiego*, „Muzealnictwo”, 2017, t.58, s. 188-194). W sumie mgr Tomasz Burdzik odwołuje się do około 10 prac polskojęzycznych uważając, że większość polskich prac ma charakter opisowy (?!). Wydaje się jednak, że przy przygotowaniu ewentualnej publikacji powinien sięgnąć, m in. do opracowań autorstwa Łukasza Bonczola (*Zrozumieć Indonezję: nowy ład generała Suharto*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2012); Anny Grzywacz (*Tożsamość narodowa i polityka zagraniczna Indonezji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014), Natalii Laskowskiej (*Indonezja*, Wydawnictwo TRIO, 2012) czy Rozdział 5, p.t. *Konsepsi* i doktryna

Pancasila/Panca Sila Ahmeda Sukarno, w: *Współczesna myśl polityczna. Rozważania metodologiczne. Wybrane ideologie i doktryny polityczne*, pod red. A. Wojtaszaka, D. Wybranowskiego, WNUS, Szczecin, 2021, s. 136-158.

Konkluzja

Pragnę podkreślić, że pomimo moich uwag i sugestii skierowanych do Doktoranta, recenzowana rozprawę doktorską oceniam pozytywnie. Podsumowując, stwierdzam, iż rozprawa doktorska autorstwa Pana mgr Tomasza Burdzika, pt. *Pancasila jako indonezyjska ideologia narodowa* spełnia wymagania przewidziane w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (tj. Dz.U. 2023, poz. 742 ze zm.) i wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

Szczecin, dnia 10.01.2024 r.

